

کتاب‌شناسی توصیفی ادیان

دفتر چهارم: ایران باستان

محسن شرفایی و علی اکبری چناری

(گروه ادیان و مذاهب اسلامی)

ایزائلو، رمضانعلی، ۱۳۵۸ -

کتابشناسی توصیفی ادیان / رمضانعلی ایزائلو، محمدحسین محمدپور . - مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی،
ISBN set 978-964-971-598-8 (شابک دوره) ۱۳۹۱.

ISBN 978-600-06-0140-9 (شابک ج ۴)

ج.

فیبا

مندرجات: دفتر اول: مسیحیت. - دفتر دوم: یهودیت. - دفتر سوم: ادیان هند و خاور دور. - دفتر چهارم: ایران
باستان.

نویسنده دفتر دوم: محسن شرفایی، دفتر سوم: سیدعلی بلندنژاد، دفتر چهارم: محسن شرفایی و علی
اکبری چناری است.

۱. ادیان - کتابشناسی. الف. محمدپور، محمدحسین، ۱۳۶۱. ب. اکبری چناری، علی، ۱۳۶۳.

ج. شرفایی، محسن. د. بلندنژاد، سیدعلی. ه. بنیاد پژوهشهای اسلامی. و. عنوان.

۰۱۶ / ۲۹۱

۳۰۵۷۲۰۰

۱۳۹۱ ک ۲ ۹ الف / ۷۸۳۳ Z

کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

کتابشناسی توصیفی ادیان

دفتر چهارم: ایران باستان

محسن شرفایی و علی اکبری چناری

(گروه ادیان و مذاهب اسلامی)

ویراسته سیدجلال قیامی میرحسینی

چاپ اول ۱۳۹۶ / ۵۰۰ نسخه وزیری / قیمت ۱۸۲۰۰۰

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۳۶۶-۹۱۷۳۵

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۳۲۲۳۰۸۰۳

فروشگاههای کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۳۲۲۳۳۹۲۳، قم: ۳۷۷۳۳۰۲۹

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

مقدمه	۵
فصل یکم: کلیات، و تاریخ دین زرتشتی	۱۱
کلیات	۱۱
تاریخ دین زرتشتی	۹۱
فصل دوم: زرتشت پیامبر	۱۲۵
فصل سوم: متون دینی زرتشتی	۱۳۸
فصل چهارم: اصول عقاید زرتشتی	۲۱۶
فصل پنجم: فلسفه و عرفان زرتشتی	۲۶۴
فصل ششم: اخلاق زرتشتی	۲۷۷
فصل هفتم: شریعت	۲۸۷
فصل هشتم: زن در دین‌های ایران باستان	۳۲۰
فصل نهم: دین و سیاست	۳۲۷
فصل دهم: دین زرتشت و اسلام	۳۳۵
فصل یازدهم: دین زرتشت و مکتب‌های دیگر	۳۴۴
فصل دوازدهم: کلیات ادیان ایران باستان	۳۵۱
فصل سیزدهم: مهرپرستی و میترائیسم	۳۷۲
فصل چهاردهم: آیین زروانی	۳۹۵

۴	 کتاب‌شناسی توصیفی ادیان باستان ایران
۴۰۲	 فصل پانزدهم: مانویت
۴۲۵	 فصل شانزدهم: مزدک و جنبش یا آیین مزدکیه
۴۳۵	 نمایه اعلام
۴۴۱	 نمایه کتاب‌ها

www.ketab.ir

مقدمه

سرزمین ایران در درازنای تاریخ، منشأ تحولات فرهنگی عمیقی بوده که همواره بازتاب آن‌ها در فرهنگ ملت‌های مسلمان و حتی بیگانه، از جمله یونان نمایان گردیده است. فروغ میل به خداجویی و خداپرستی از آغاز تمدن باشکوه ایرانیان تا دوره اسلامی بر این تمدن سایه افکنده است. ایجاد مجموعه غنی از متن‌های دینی و ادبی، که با وجود تجاوز و حمله بیگانگان بر این بوم برجای مانده، نشان از عظمت و غنا و غایت این فرهنگ دارد. وانگهی، بخشی از ادبیات غنی پارسی پس از دوره اسلامی نیز وامدار مضمون‌ها و متن‌های متون پارسی باستان است.

از دیگر سو، دین زرتشت یکی از پرفرورشترین ادیان باستانی ایران است که در آن برای نخستین بار از پرستش خدایی واحد سخن به میان می‌آید. همچنین بخش‌های برجای مانده از مهم‌ترین متن دینی زرتشتیان، یعنی *اوستا* و دیگر متون دینی حاوی تمایل ایرانیان به پرستش و نیایش و توجه به آداب دینی است که کتاب‌شناسی حاضر، گریه‌ها را که از آن‌ها را که از نظر پژوهشگران ایرانی و غربی گذشته، می‌شناساند.

کتاب‌شناسی توصیفی دین‌های ایران باستان، چهارمین و آخرین دفتر کتاب‌شناسی توصیفی ادیان می‌باشد که مجلدهای پیشین آن‌ها به قلم پژوهشگران گروه ادیان و مذاهب اسلامی تألیف و منتشر شده است. شروع مطالعات ایران‌شناسی، به ویژه درباره دین مردمان ایران باستان و احیای متن‌های دینی به قرن هیجدهم م. باز می‌گردد و به طور عمده به دست خاورشناسان و برخی محققان ایرانی انجام گرفته است و تا به امروز نیز به واسطه عزم پژوهشگران و استادان زبان و فرهنگ ایران باستان و به همت مؤسسه‌های پژوهشی گوناگون در کشورمان و کشورهای غربی ادامه دارد. ضرورت معرفی مهم‌ترین آثار که در زمینه دین و فرهنگ مردمان ایران باستان تا پیش از دوره اسلامی نگاشته شده و همچنین آشنایی پژوهشگران با این

آثار به منظور جلوگیری از پژوهش‌های تکراری، اصلی‌ترین انگیزه این کتاب‌شناسی بوده است. همان‌طور که گفته شد، اثر حاضر از نظر زمانی همه‌آثاری که دین مردمان ایران را از کهن‌ترین دوره‌ها تا ورود اسلام به ایران و ارتباط آن‌ها با ملت‌ها و مکتب‌های دیگر، و حتی وضعیت زرتشتیان پس از ورود اسلام به ایران، تا دوران معاصر در نظر قرار داده‌اند، در برمی‌گیرد. گرچه در دوره اسلامی، جریان‌هایی همچون خرم‌دینیه، سنباده و... با انگیزه‌های دینی ایران باستان سر برآوردند، اما از آنجایی که در بستر فرهنگ اسلامی و بیشتر با انگیزه مخالفت با حکومت‌های اسلامی وقت، شد کردند، از معرفی آن‌ها خودداری ورزیده‌ایم.

در این کتاب‌شناسی توصیفی، آثار چاپی موجود در این کتابخانه‌ها را تا ابتدای سال ۱۳۹۳ شناسانده‌ایم. به‌اراد استفاده مستقیم و رؤیت آن‌ها گذاشته‌ایم. نزدیک به ۱۵۰۰ کتاب در زمینه دین و فرهنگ ایران باستان شناسایی شد، اما پس از حذف کتاب‌های تکراری و ضعیف تنها به توصیف و معرفی ۵۰ اثر مکتوب فارسی بسنده کرده‌ایم. بدیهی است که با وجود تلاش فراوان برای معرفی کتاب‌های بیشتر، به دلیل مشکلاتی از جمله دسترسی نداشتن به برخی آثار و مراکز، نبود برخی کتاب‌ها و به ویژه عدم استفاده نبودن برخی کتاب‌های کتابخانه ملی با وجود فهرست‌نویسی شدن آن‌ها در پایگاه‌های اطلاعاتی، امکان شناساندن برخی آثار فراهم نشد. کتاب‌های معرفی شده، آثار پژوهشی و به‌طور عمده تالیفی و ترجمه‌ای‌اند، از این رو، از توصیف آثار چاپ سنگی، داستان، رمان و کتاب‌های درسی و آموزشی در این زمینه خودداری شده است. شایان یادآوری است که مخاطبان اصلی این نوشتار، پژوهشگران و علاقه‌مندان در حوزه مطالعات ادیان و همچنین دانشجویان این رشته و رشته‌های مرتبط با دین و فرهنگ ایران باستان‌اند.

به منظور شناسایی آثار مورد نظر در این زمینه، ابتدا آثار موجود در کتابخانه‌های عمومی همچون کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، کتابخانه ملی و دائرة المعارف بزرگ اسلامی را به عنوان غنی‌ترین کتابخانه‌ها از نظر تعداد منابع بررسی‌دیم و سپس به جست‌وجو در منابع کتابخانه‌های دانشگاه‌های فردوسی مشهد، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، دانشگاه تهران که رشته‌های تخصصی در حوزه مطالعات ادیان دارند، پرداختیم.

در معرفی آثار، ابتدا مشخصات کتاب‌شناختی هر اثر و در ادامه به ترتیب، موضوع کتاب، هدف نویسنده، روش و منابع پژوهش و شرحی اجمالی از ساختار آن آورده شده است. در پایان، بخشی از اصلی‌ترین فهرست مطالب کتاب‌ها به منظور آشنایی اجمالی خواننده با محتوای

آن‌ها آمده است. کتاب‌ها در هر فصل به ترتیب حروف الفبایی فامیل و نام مؤلف آورده شده‌اند و کتاب‌هایی که مؤلف آن‌ها مشخص نیست، پس از عنوان «ناشناس» برای نویسنده کتاب، براساس ترتیب الفبایی عنوان کتاب در هر فصل گنجانده شده است. با توجه به اینکه برخی آثار تنها به بیان کلیاتی درباره تاریخ، عقاید و آداب همه دین‌ها به ویژه دین زرتشت بسنده کرده و در دفترهای پیشین معرفی شده‌اند، به منظور پرهیز از تکرار، خوانندگان محترم می‌توانند جهت آشنایی با این آثار به بخش کلیات در سه دفتر قبلی کتاب *شناسی توصیفی ادیان* مراجعه کنند.

پس از معرفی همه آثار برای استفاده آسان‌تر پژوهشگران، کتاب حاضر را براساس محتوای کتاب‌ها در *فصل دوم* موضوع‌بندی کرده‌ایم. فصل نخست که عنوان کلیات و تاریخ دارد، حجیم‌ترین فصل این نوشتار به شمار می‌آید؛ چراکه آثار فراوانی با محتوای یاد شده در این زمینه به قلم محققان ایرانی و غربی نگاشته گردیده است. منظور از کلیات، همه کتاب‌هایی است که دربردارنده جنبه‌های گوناگونی از دین زرتشتی است؛ از جمله تاریخ کیش زرتشتی، آداب و رسوم، شناساندن متون دینی ریدگن زرتشت و... علاوه بر آثار یاد شده، کتاب‌هایی در موضوع‌های دیگر، با عنوان فرهنگ ایران، باستان (به قلم ابراهیم پورداود)، کنگره‌های جهانی در پاس داشت کیش زرتشت در این قسمت آمده است. شایان یادآوری است که کتاب‌های متعددی در تاریخ ادیان نوشته شده که هر کدام، ذیل فقه‌لی جداگانه، کلیاتی درباره دین زرتشت ارائه داده‌اند؛ که به دلیل پرهیز از دوباره‌کاری، آن‌ها را معرفی نکرده‌ایم. از این رو، خوانندگان محترم می‌توانند به بخش‌های مربوط به کلیات در دفترهای پیشین کتاب *شناسی ادیان* مراجعه کنند. اما آثار مرتبط با تاریخ، شامل موضوع‌هایی در *فصل سوم* تاریخ کیش زرتشت از ابتدا تا دوران معاصر، احوال بزرگان زرتشتی و زرتشتیان ناحیه‌های مختلف ایران از جمله یزد، کرمان و تهران و... دین سلسله‌های پادشاهی ایرانی، شخصیت‌های اسطوره‌ای، پادشاهان مرتبط با کیش زرتشت، مواجهه زرتشتیان با مسلمانان و پارسیان هند است. فصل دوم، مشتمل بر آثاری است که به گمانه‌زنی درباره مکان و زمان، زندگی و رسالت زرتشت پرداخته‌اند. در فصل سوم، برگردان فارسی متون دینی زرتشتی از زبان‌های ایران باستان و آثاری که درباره معرفی آن‌ها نوشته شده، آمده است. البته آثار فراوانی به زبان فارسی باستان موجود است که به دلیل عدم آشنایی با آن خط و زبان، معرفی نشدند. در فصل چهارم، همه آثاری که به نوعی به باورهای دینی زرتشتیان در زمینه خداشناسی، جهان‌شناسی، فرجام‌شناسی، انسان‌شناسی،

فرشته‌شناسی، جایگاه آتش و نور، آموزه‌های مغان اشاره کرده‌اند، جای گرفته است. در پنجمین فصل، آثاری را که به زعم نویسندگان، بیانگر شمه‌ای از اندیشه‌های فلسفی و عرفانی این دین‌اند، شناسانده شده است. از آنجایی که آموزه‌های اخلاقی در دین زرتشت همانند سایر ادیان آسمانی از جایگاه مهمی برخوردارند، کتاب‌هایی را که از این دسته از آموزه‌ها سخن گفته‌اند، در فصل ششم آورده‌ایم. به علاوه، به دلیل اهمیت متون پند و اندرز در این کیش و هم‌خوانی موضوع آن‌ها با فصل مزبور، این‌ها را نیز در همین فصل توصیف کرده‌ایم. در فصل هفتم که مربوط به شریعت زرتشتی است، همه آثاری که به جشن‌ها، نیایش‌ها، آداب و رسوم ازدواج و اطلاق، مباحث فقهی و حقوقی، تدفین مردگان، گاه‌شماری، پرستشگاه‌ها و آتشکده‌ها پرداخته‌اند، گنجانده شده است. نظریه اینکه جشن باستانی نوروز نیز از عیدهای زرتشتیان به شمار می‌رود و در آن آداب ویژه‌ای به جای می‌آورند، بدیهی است که می‌بایست به آثار نوشته شده دربارهٔ نوروز در این کتاب‌شناسی توجه کرد، اما به سبب تألیف اثری جامع با عنوان کتاب‌شناسی نوروز^۱ به دست گروهی از پژوهشگران تألیف گردیده، از معرفی کتاب‌هایی با موضوع نوروز خودداری ورزیده‌ام. با آنکه بحث درباره نگاه دین زرتشتی به زن می‌توانست جزو فصل مربوط به شریعت و الهیات عملی مطرح شود، اما به دلیل اینکه هر دین نگاه ویژه‌ای به زن دارد، بر آن شدیم تا این آثار را در فصلی جدا، یعنی فصل هشتم - ای دهیم. فصل نهم، همه آثاری را که از پیوند دین با سیاست در ایران باستان سخن گفته‌اند، درج می‌گردد. فصل دهم، آثاری را که مباحث تطبیقی میان دین زرتشت و اسلام در آن‌ها مطرح شده است، درج کرد، گنجانده است؛ که از جمله آن‌ها می‌توان به آثاری که از تأثیر دین زرتشتی بر فلسفه اسلامی یاد کرده‌اند، سخن گفت. نظریه روابط سرزمین ایران و هند و میراث مشترک آن‌ها و همچنین تأثیر اندیشه‌های ایران باستان بر فلسفه یونان، آن هم به سبب تقدم تاریخی آن، با گذاشتن عنوان «مکتب‌ها» که اصطلاح کلی است، آثار مورد نظر را در یازدهمین فصل کتاب گنجانده‌ایم.

فصل دوازدهم کتاب که عنوان «کلیات ادیان ایران باستان» دارد، شامل همه کتاب‌هایی است که در آن‌ها کلیاتی درباره تاریخ، آموزه‌ها و آداب ادیان ایران باستان، مانند مهرپرستی و

۱- کریمیان سردشتی، نادر و علیرضا عسکری جاوردی، کتاب‌شناسی نوروز، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور،

میترایسم و آیین‌های زروانی، مانوی، مزدکی، طرح شده و همه این ادیان یا چند دین از آن‌ها با یکدیگر سنجیده شده است. سرانجام در فصل‌های سیزدهم تا شانزدهم، به ترتیب آثاری که به تاریخ، باورها و آداب و رسوم آیین‌های مهرپرستی و میترایسم، زروانی، مانوی و مزدکی پرداخته‌اند، به صورت جداگانه معرفی و توصیف شده است.

شایان یادآوری است که در این نوشتار، همانند مجلدات پیشین کتاب‌شناسی توصیفی ادیان تنها به رده‌بندی کنگره‌بسنده نشده، بلکه محتوای اصلی کتاب‌ها و مشورت با صاحب‌نظران این‌ها را به ویژه در زمینه ادیان ایران باستان مبنای کار قرار داده‌ایم. از سویی، کوشیده شد تا فصل‌بندی کتاب، سیر منطقی مباحث، همانند یک اثر پژوهشی حفظ شود. همچنین از آن‌جا که آوانگاری مربوط به اصطلاحات دین زرتشتی در آثار محققان به صورت‌های گوناگون ذکر شده، برای احتراز از سردرگمی خواننده، اصطلاحات مربوط را بر مبنای کتاب *تاریخ ادبیات ایران*، *مسیح از اسلام* احمد تفضلی یکسان‌سازی کرده‌ایم، اما برای اینکه خوانندگان گرامی بتوانند کتاب‌های مورد نظرشان را به آسانی جست‌وجو کنند، مشخصات کتاب‌شناسی همه کتاب‌ها را بر مبنای *شماره‌نامه* و پشت جلد آن‌ها آورده و از تغییرشان خودداری ورزیده‌ایم.

دستیابی به نقاط قوت و خلأهای پژوهشی درباره دین و فرهنگ ادیان ایران باستان، یکی از مهم‌ترین هدف‌های کار کتاب‌شناسی توصیفی ادیان به واسطه با نگاهی گذرا به فصل‌های این کتاب می‌توان گفت درباره تاریخ، آداب و جشن‌های ایران باستان به ویژه کیش زرتشتی، آثار فراوانی نگاشته شده و به نسبت پژوهش‌های بسیاری در این زمینه انجام گرفته است. شاید بتوان افزود که پژوهش درباره تأثیر دین زرتشت بر دین‌ها و مکاتب‌های دیگر، مطالعات مقایسه‌ای میان آموزه‌های دین زرتشتی با ادیان دیگر به ویژه اسلام از جمله موضوع‌هایی است که جای تحقیق و تفحص بیشتری دارد. گرچه محققان ایرانی و غربی در زمینه احیای متون دینی زرتشتی تلاش بسزایی کرده‌اند، اما بحث درباره محتوا و آموزه‌های این متون و تبیین و تشریح و نقد آن‌ها می‌تواند موضوع پژوهش‌هایی دیگر قرار بگیرند.

در پایان، شایسته است که از همه کسانی که در به ثمر رسیدن این اثر یاری‌ام رساندند، تشکر کنم. از استاد گران‌قدر دکتر مهدی حسن زاده، عضو هیئت علمی گروه ادیان و عرفان تطبیقی دانشگاه فردوسی، به سبب راهنمایی‌های ارزشمندش. از مساعی و هم‌فکری رمضان علی

ایزانلو، مدیر گروه ادیان و مذاهب بنیاد پژوهش‌های اسلامی و از وی‌راستار گرامی سیدجلال‌الدین قیامی میرحسینی سپاسگزاریم. از مسئولان و کتابداران کتابخانه آستان قدس رضوی، به ویژه بخش مخزن بسته، نیز از زحمات رئیس محترم کتابخانه دایره المعارف بزرگ اسلامی، عنایت‌الله مجیدی، و مسئولان کتابخانه‌های دانشگاه فردوسی مشهد، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، و دانشگاه تهران و کتابخانه ملی تقدیر و تشکر می‌نماییم.